

SAXA – YAKUTLARIN TƏSVVÜRLƏRİNƏ GÖRƏ, YUXARI DÜNYA VƏ ONUN MİFİK SAKİNLƏRİ

Posted on [Mart 24, 2012](#) by [Bəxtiyar Tuncay](#)

Bəxtiyar Tuncay

Əski türk-Altay mifik təvəkkürünə əsasən kainat 99 fərqli dünyadan ibarətdir ki, “Qara Təngərə” adlandırılan və idarəçiliyi May-Tərəyə (Umay anaya) verilmiş olan bizim dünya onların ən kiçiyidir. Özünün ayrıca cəhənnəmi də var. Bu cəhənnəmi Kerey xan adlı birisi idarə edir. Onun üzərində 33 qat göy ucalır:

Bir gün yatdıqdan sonra Bay Ülgen qalxdı yenə,

Ətrafna boylandı, nələr yaratdım deyə.

Bizimkindən başqaydı özünə eş dünyası,

Onun deyildi yalnız Ay və Günəş dünyası.

Doqquz ayrı dünya da artıq yaradılmışdı,

Birər cəhənnəm ilə bir də yer qatılmışdı.

Dünyanın böyüyü Xan Qurbustan Təngərə,
Cəhənnəminin adı Manqız Toçiri Tamu,
Altun Tələgəy idi yerin isə namı.

Cəhənnəmi quranda Tanrı heç boş durmamış,
Matman Qara adıyla bir də möhür adamış.

Doxsan doqquz dünyanın ortasının oratası,
Adı Əzrə Qurbustan Təngərə, Göy dünyası,
Bu dünya rəisinin özü də bir xan idi,
Adı Keratlu Türün Musikay Burxan idi.

Qurulduğu yer isə Altun şarka adlı yer,
Cəhənnəminə hamı Tüpgün Qara Tamu der.

Biri bu cəhənnəmi idarə edir başdan,
Bu da qutsal ruhlardan biri Matman Karakçı xan,
Dünyamıza gəlincə, dünyalar içərisində,
Ən kiçik olanıdır, insan yaşar içində.

İnsanın dünyasına derlər Qara Təngərə,
İdarə edər onu qutsal, böyük May-Tərə.

Dünya cəhənnəminə topdan Qara teş derlər,
Kerey xan adlı biri onu idarə edər.

Sanma ki, bizim dünya, dünyalar içrə təkdir,
Otuz üç qatlı göylə, dünya çox-çox yüksəkdir (Ögəl, 2006, səh. 430).

Kainatdakı 99 dünyadan sadəcə biri olan bizim dünya üç qatlıdır: yuxarı dünya, orta dünya və aşağı dünya.

İ. A. Xudyakovun topladığı saxa-yakut variantında isə bizim dünyanın səkkiz guşəli olduğu deyilir:

Yakuta görə, dünya səkkiz guşəli imiş,

Yerin ortası isə sarı göbəkli imiş (Ögəl, 2006, səh. 114).

Mövzu ilə bağlı Nizami Cəfərov yazır:

“Qədim türk mifologiyasına görə, yuxarıda Göy, aşağıda Yer yarandıqdan sonra onların arasında insan oğlu əmələ gəlmişdir. Dünyanın damı olan mavi göydə Günəş qədim türklər arasında xüsusi məzmun daşıdığından xaqanın – türk hökmdarının cadırı həmişə üzü şərqə qurularmış. Yer insanların məskunlaşdığı dörd tərəfdən ibarət sonu dənizlərlə əhatə olunmuş kifayət qədər geniş bir məkan kimi təsəvvür olunmuşdur. Gündoğan – irəli, günbatan – geri, buradan irəli gələrək, cənub – sağ, şimal – sol tərəf sayılmışdır ki, bu da qədim türklərin zəngin coğrafi maraqlarının olduğunu göstərir.

Qədim türklərə görə, dünya üç hissədən ibarətdir: yuxarı dünya, orta dünya, aşağı dünya” (Cəfərov, 2004, səh. 11-12).

N. Qoroxov tərəfindən toplanaraq yazıya alınmış saka-yakut variantı bu modeli çox gözəl izah edir:

Dibsiz, geniş, sonsuzdu qara yerin ən altı,

Hərəkətsizə duran simsiyah bir qaraltı.

Doqquz fəlak çarxısa göylərin üst qatıdır,

Göylərin ən üstündə fırlanan bir çatıdır.

Göy qatları düzülür fələklərin altında,

Lap çox aləmlər vardır göyün yeddi qatında.

Bir göbək yeri vardır göylərin ortasında,

Tanrı cənnət qurmuşdur qatların arasında.

Yer üzü, orta dünya göylərin altındaydı,

Bir də göbəyi vardı, yerin ortasında ydı (Ögəl, 2006, səh. 115).

Saxa-yakut şamanlarının inanclarına görə, yuxarı dünyada “ayı” adlandırılan fəvqəltəbii varlıqlar məskundur ki, onların da başında Ağ Ana Ürünq Ayığ Toyon durur. O, hər şeyin, o cümlədən insanın və heyvanların yaradıcısı olan Tanrının özüdür (АИБ АН СССР (ЛЮ), ф. 22, оп. 1, д.1, л. 61, с. 61-64):

Bu ağacın zirvəsi yeddi göyü dələmiş,

Göylər üstünə çıxıb, lap Tanrıya gedəmiş.

Ürünq Ayığ Toyon ki, yaradan Tanrı idi,

İnsanlara can verən, yaşadan Tanrı idi (Ögəl, 2006, səh. 116).

Ayıqlar Tanrının, yəni Ağ Ana Ürünq Ayığ Toyonun xidmətçiləri və yaxın köməkçiləridir. Onlar da eynən Tanrının özü kimi insanlara qut verirlər. Onların hər birinin özünəməxsus funksiyaları var. Məsələn, Cesegey ayı atçılığın himayədarıdır və insanlara at əhliləşdirməyi, minməyi və arabaya qoşmağı, eləcə də ətindən, südündən, dərisindən istifadə etməyi o öyrətmişdir. Sügə toyon (tərcüməsi “Balta ağa”) isə ildırımların və şimşəklərin hakimidir (Ксенефонов, 1977, с. 97). Bundan başqa bir çox saxa – yakut soylarının himayəçisi sayılan Омоҕоуун, Lena çayının sahibi Acırayın (buryatlarda Ajıray) da adlarını çəkmək olar (Кулаковский, 1979, с 18; Михайлов, 1980, с. 172).

Bu mifik varlıqlar Azərbaycan mifoloji mətnlərində “iyələr” və ya “əyələr” kimi tanınır və Azərbaycan türkləri də İslamdan öncə onların hamilik, sahiblik missiyasına malik olduqlarına inanmışlar. Bu inancı əks etdirən bir Azərbaycan mifi də qeyd alınmışdır. Həmin mifin məzmunu belədir:

“Gözümüznən nə görürüxsə, hammısının əyəsi var. Bı əyələr bizə görsənməz. Bizdən yeylər də görünmür. Əncax əyələrinən bizdən yeylərin arasında fərq var. Bizdən yeylər heş bir şeyin sahibı dəyil. Əncax əyələr nəyin əyəsidisə, onun da sahibıdı, özü də onda yaşayır. Məsəlätün, bəğ əyəsi bəğin sahibıdı, bəğdə də yaşayır. Ta suda, yaxud, dəğdə bəğ əyəsi olmaz. Onnarın da öz əyələri var. Əncax bizdən yeylər hər yerdə yaşayıllar. İllah da qərənnix yerrərdə, xərəbə yerrərdə, ağaş altında, su başında yaşayıllar.

Bizdən yeylər həmmişə insanın malın oğurruyur, qəzanın, paltarın, diyiüsün, yağın aparır, pilov bişirip yeyir, paltarın geyip oynuyur. Ta bir söznən, bizdən yeylər həmmişə insana zərəl verir. Əncax əyələr çox xeyirxahdı. Əyər onnarın yanına gələndə səlam versən, gedəndə “salamat qal” desən, bir şeylərin götürəndə icazə istəsən, sənnən xoşu gələcəh, həmmişə sənə köməh eliyəcəh, məsələtün, dedihlərimi eləsən, əv əyəsi əvivi abad eliyəcəh, həmmişə evində şadlıx olacax. Yol əyəsi yolunu uğurlu eliyəcəh. Bağ əyəsi məhsulunu bol eliyəcəh, səni varrandıracax. Qalanları da bınnar kimi”(Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988, 51).

Saxa-yakutların “ayı”, Azərbaycan türklərinin “iyə” və ya “əyə” adlandırdıqları mifik varlıqlar (ruhlar) barədə düşüncələrini dilə gətirən R.Q.Axmetyanov iye, əyə, eye anlayışının əski türkcədəki “eqe” ilə bağlı ola biləcəyi ehtimalını irəli sürmüşdür (Ахметьянов, 1944, с. 28). С. Бəydili “izi//iyə” istilahını kult hesab etmiş və bildirmişdir ki, bu kult öz kökünü təbiətdən alır:

“Tanrıçılıq dünyagörüşünün ayrılmaz parçası olan və şamanizm elementlərini yaşadan pir-ocaq inanişi da təbiətdən gəlir” (Bəydili, 2003, s. 183).

Fikrimizcə saxa-yakutların “ayı”, Azərbaycan türklərinin “iyə” və ya “əyə”, Altay türklərinin “əzi (eezi) kimi tələffüz etdikləri kəlmnin kökündə “yiyə” (sahib) kökü durmaqdadır ki, bu da əcdad (ata – baba) ruhlarının mifik təfəkkürdə təbiət kultları ilə çuğlaşaraq, göl, meşə, çay, dağ, ağac və s. təbiət obyektlərinin sahibinə, yiyəsinə transformasiyası ilə bağlıdır. Məsələn, Od əzi – Odun yiyəsi, Yol əyəsi – Yolun yiyəsi, Bağ əyəsi – Bağın yiyəsi və s. Bunu yuxarıda misal çəkdiyimiz Azərbaycan mifində yer alan bir cümlə də təsdiq edir. *“Əncax əyələr nəyin əyəsidisə, onun da sahibidi”* (Ancaq əyələr nəyin əyəsidirsə, onun da yiyəsi – sahibidir).

E. K. Pekarskinin yazdığına görə, yakutların bu mifik varlıqlara, – alim onları “ayı” kimi qeydə almışdır, – həsr edilmiş mərasimlərinin (ayıı oyunna –ayıı oyunları) araşdırılması onların hər birinin bir qəbilə (boy) və soyun tanrıçası olduğunu üzə çıxarmışdır. Yakutlar başlarına gələn hər hansı bir xoş və ya bəd hadisənin onlarla bağlı olduğunu düşünürlər (Пекарский, 1959, с. 47). Həmin varlıqların hamısının “ayı” adlandırılmasını tam doğru saymayan N. V. Alekseyev bildirir ki, ayıular xeyirxah ruhlardır və onlarla ağ şamanlar təmasda olurlar. Bundan başqa göylərdə abaası adlanan şər ruhlar da yaşayırlar ki, insanların başına gələn xoşagəlməz hadisələr məhz bu varlıqlardan qaynaqlanır. Onların başında Uлуу Toyon (ulu ağa) durur (Алексеев, 1984, с. 25-26). А. Е. Kulakovskaya isə bu mifik varlıq haqqında başqa fikirdədir. O yazır:

“Uлуу Toyonu ayıular qisminə aid etmək lazımdır, onun abaasıya çevrilməsinin əsas səbəbi qəzəbli tərəfinin yakutların həyatında özünü tez-tez göstərməsi olmuşdur... Müasir yakutların təsəvvürlərində, demək olar ki, bütünlüklə abaasıya çevrilmişdir, çünki qara şamanlar xəstəliklərin törədicisi kimi daha çox ona müraciət edirlər. Bu isə çox-çox sonrakı dövrlərdə Uлуу toyonun abaası kimi çıxış etdiyi çox sayda əfsanə və rəvayətlərin doğmasına səbəb olmuşdur” (Кулаковский, 1979, с 18).

.Q. U. Erqis də Uлуу Toyonun ayıulara aid olduğu fikrindədir. O bu barədə yazır:

“Keçmiş zamanlarda bəzi yakutlar xasiyyətindəki sərtliyə görə Uлуу Toyonu və onun oğlu Xara Suorunu abaasılar cərgəsinə aid etməyə meylli olmuşlar. Fəqət miflərdən də göründüyü kimi, Uлуу Toyon insanlara sür – can və ruh verir, qarğa vasitəsi ilə onlara od göndərmişdir,

insanları sağaltmaları üçün şamanları yaratmışdır. Eyni zamanda Ürünq Ayu Toyonla birlikdə bahadırları – olonqoları və sadə adamları mühakimə edir. Bir sözlə, xeyirxah əməllər sahibi kimi çıxış edir. Bu isə o deməkdir ki, o, abaası yox, ayudur, çünki birincilər insanlara heç vaxt yaxşılıq etmirlər” (Эргис, 1974, с. 129).

Bununla belə, öz fikrində israr edən N. A. Alekseyev yuxarıda sadalanan müsbət keyfiyyətlərin Uлуу Toyonu xeyirxah ruhlar – ayular cərgəsinə qoşmaq üçün yetərli olmadığını düşünür. Onun bu fikrinə Xanqalov da şərik çıxır:

“ Uлуу Toyonu təkcə ona görə ayu saymaq olmaz ki, o, aşağı dünyanın sakinləri olan abaasından fərqli olaraq, xeyir işlər görürdü. Ayular və abaasılar haqqında mövcud materialların öyrənilməsi göstərir ki, onlar birmənalı şəkildə ya “yaxşı”, ya da “pis” olmamışlar. Belə ki, birincilər onlara verilən qurbanlardan narazı qaldıqları halda, uşaqlara qut verməkdən, mal-qaranın doğub – törəməsini təmin etməkdən imtina edir və s. “şər işlər”ə baş vururdular. İkincilər isə verilən qurbanların onları qane etdiyi halda xəstələrin qutlarını geri qaytarır, yəni “ xeyir iş” görürdülər. Yakut mifologiyasında ayular və abaasılar sadəcə öz mənzələrinə görə fərqləndirilirdilər. Dini praktikada onların birbaşa qarşıduran tərəflər kimi qeydə alınmasına rastlanmamışdır” (Хангалов, 1958, с. 317-318, 339; Алексеев, 1975, с. 112-113; 1984, 28-27).

Adına Lena yazılarında da rast gəlinən Uлуу Toyonun göydə (aşağı dünyada yox) yaşayan abaasılar kateqoriyasına daxil olduğunu V. L. Serошевskinin və digərlərinin topladığı folklor materialları birmənalı şəkildə sübut etməkdədir. Bu materiallara əsasən o göylərdə yaşayır və onun yaşadığı təbəqə yerdən o qədər uzaqdır ki, onun yanına yalnız ulu şamanlar səyahət edə bilirlər və “merac” edən şamanlar yolda dincəlmək üçün üz dəfə doqquz qədər durmağa və istirahət etməyə məcbur olurlar. Onun çox sayda övladları var və onların hər biri bir abaası soyunun babasıdır (Серошевский, 1896, с. 628; АИБ АН СССР (ЛЮ), ф. 22, оп. 1, д. 1, л. 38). Uлуу Toyonun abaası olan qızı Naadım Dıŋqxa xatun (Naadım Dıŋqxa – Dünya xanımı) insanların heyvanlarını bəd ruhlardan qorumaq üçün Yer üzünə göndərilmişdir. Saxa – yakutlar bu abaasını heyvan tövləsinin himayəçi ruhu hesab edirlər (АИБ АН СССР (ЛЮ), ф. 22, оп. 1, д. 1, л. 10). Bu ruh Kazan tatarlarının “Abzar iyəse”, Azərbaycan türklərinin “Zəngi babası” ilə eyni semantik cərgədə durur.

Abaasıların atası olduğu hesab edilən Uлуу Toyonun eyni zamanda qüdrətli şamanların və qarğaların ulu babası olduğuna da inanılır (Серошевский, 1896, с. 628, 655).

Abaasılar saxa-yakut türklərinin mifoloji təsəvvüründə antropomorfik varlıqlardır. Onları bəzən insan bədənli, qarğa başlı varlıqlar kimi də təsəvvür edirlər (Ксенефонов, 1929, с. 30). Həmin təsəvvürlərə görə abaasıların həyatı varlı saxa – yakut türklərinin həyatını xatırladan şəkildə təsvir edilir. Onların öz ailələri, evləri, torpaqları, mal-qaraları var və onlar təsərrüfat həyatı ilə məşğuldurlar (Алексеев, 1984, с. 28). Uлуу Toyona tabe olan bu mifik varlıqlar orta dünyaya köçür bə ağacların oyuqlarında yuva qururlar. Yay günlərində isə yer üzünü fırtına kimi gəzib – dolaşırlar. Yakutların inancına görə onlar insan nitqini anlayırlar. Gecələr insanların evlərinə soxulur, onları xəstələndirirlər. Erkək abaasıların qadınlarla evlənmələri hallarına da rast gəlinir ki, bu izdivacdan doğulan uşaqlar ağıldan kəm olurlar (АИБ АН СССР (ЛЮ), ф. 22, оп. 1, д. 1, л. 131-32).

Yeri gəlmişkən, saxa-yakutların “abaası” adlandırdıqları mifik varlıqları Altay türkləri “albıs”, Azərbaycan türkləri isə “bizdən yey”, “alvız” (Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988, s. 23-24, 51), “albastı, “al arvadı”, “hal anası” və s. adlandırmışlar (МС, 33).

Saxa-yakutlar inanırdılar ki, göyün işıqlı, sarımtıl hissəsində, yumaq-yumaq buludların ətrfində abaasların işıqlı kürən rəngli atları yaşayırlar. Onlar yerə enib yerdəki atlarla cütləşdikdə dünyaya “çiçək” adlanan eybəcər dayçalar gəlir. Əgər bu dayça erkək olursa onun sahibi, dişi olursa sahibəsi ölür (АИБ АН СССР (ЛЮ) ф. 22, оп. 1, д.1, л. 39-40).

Saxalar (yakutlar), bir qayda olaraq, ruhların adlarını çəkməkdən çəkinir və adı çəkilən ruhun gəlib ona ziyan verə biləcəyindən ehtiyat edirdilər. Bu üzdən də adları qeydə alınmış ruhların mövcud adları onların birbaşa adları deyil, xarakterlərinin müəyyən bir keyfiyyətini əks etdirən dolay adlardır. Məsələn “Ulu Toyon” qəzəbli və böyük ağa, “Kəkə Çuöraan toyon” cingiltili səslə danışan ağa, “Xara Suorun toyon” qara atı olan ağa anlamına gəlir. Bu adlar bəzən sözügedən ruhların göyün hansı hissəsində yaşadığını bildirir: Odun xalaan kusa – Odun göylərinin qızı, Kıray xalaan abaasita – uzaq göyün şər ruhu (abaasisı). Bir sıra hallarda isə dolay adlar onların atları ilə bağlı olur: Xara Sıqlılaax – Qara atı olan, Kuqas Manqas Sıqlılaax – ağ üzülü, kürən atı olan və s. (Слепцов, 1886, с. 120; АИБ АН СССР (ЛЮ) ф. 22, оп. 1, д.1, л. 39-40; Архив ГО СССРЮ ф. 64, оп. 1, д.5, л. 327). Vaxtilə V. L. Seroşevskinin informatoru olmuş Tsənət adlı şaman yuxarı dünyanın abaasları sırasında göyün altıncı qatında yaşayan Denkir manqas sıqlılaax (ağarraq atları olan) adlı ruhu da yad etmişdir (Архив ГО СССР, р. 64, оп. 1, д.65, л. 327).

N. A. Alekseyev haqlı olaraq yazır ki, Yuxarı dünya abaaslarının epitetləri şərti olsa da, bu epitetlər sübut edir ki, onların ən azı bir qismi yakut tanrıçaları panteonuna daxildir və mifik soy və boy əcdadlarının həmin soy və boyların himayədarı kimi çıxış edən ruhlarından başqa bir şey deyil. Özlərinin başlanğıcının Ulu Toyondan gəldiyinə inanan yakutlar (saxalar), eyni zamanda dualarını özlərinin üç mifik babalarından biri olan Elləəyə, eləcə də Ürünq Ayı Toyona (Ağ anaya) yönəldirdilər:

“Məlum olduğu kimi, yakutlar Ürünq Ayı Toyona eyni rəngdə at qurban edərdilər. Yakutların inanca görə, diri tanrıçalara göndərilən və ya qurban verilən atn ruhu qurban verildiyi həmin fövqəltəbii varlığın yurduna “köçür”və orada yaşamaqda davam edir (Алексеев, 1984, с. 29).

Yuxarı dünyanın abaasları sırasına daxil olan, “Xosonnoox Xoro Tanqara uluustara” adlandırılan ruhların yakut – xorin soylarının himayəçisi kimi çıxış etdiyi, bu soyların Uluu Xoronu öz əcdadları saydığı da məlumdur (Боло, 1938, с. 144; Исторические предания..., 1960; Алексеев, 1975, с. 194-195; Алексеев, 1984, с. 29).

S. İ. Bolo yuxarı dünyanın abaasları sırasına Xotoy ayını (qartal ayını) da əlavə edir (Боло, 1938, с. 144). Bu mifik varlıq adətən ayınlar sırasında yad edilir və saxa – yakutların inanclarına görə bəzi saxa soylarının və qartalların ulu babası hesab edilir. Bu sırada Kıs Tanqara aumaqa (nəsil tanrıçası olan qızlar) və Xallaan Daqıl udaqattara (doğmayan göy şaman qızları) kimi ayınlar da yad edilməkdədir (Алексеев, 1975, с. 113). Saxalar (yakutlar) inanmışlar ki, bu varlıqlar göylərdə insanların yerdəki həyatlarına bənzər bir həyat yaşamaqdadırlar.

Saxalar (yakutlar) ayıllar sırasına bu dünyadan narahat köçən və bu üzdən də öz nəslinə məncub insanları narahat edən insanların ruqlarını – “üör” adlandırılan ruqları da daxil edirlər. Üörlər içərisində Mılxısın ayıta, Doxsun Duyax, Dalbar Çuonax, Kinəəs oyuuun (knyaz-şaman, əslən Namsk ulusundan olan mərhum şaman, gerçək sima olub) və s. daha məşhurdurlar. Elə bu səbəbdən alimlər içərisində bu və ya digər mifik varlığın əslində keçmişdə real şəxs olduğunu iddia edənlər də olmuşdur. Məsələn, T. M. Mixaylovun fikrincə, Lena çayının ruhu, sahibi və himayəçisi hesab edilən Ajiray mifikləşdirilməmişdən, yəni mifik personaja çevrilməmişdən öncə real insan idi, yakut ellərinə basqınlar edən hərbi dəstənin başında dururdu və onu Lena boyunca təqib edən saxa – yakut əsgərlərinin atdığı oxla öldürülmüşdü. Ölümündən sonra isə o buryatların əcdad ruqları barədə təsəvvürlərinə uyğun olaraq əfsanələşdirilmiş və tanrıçalar panteonuna daxil edilmişdir. Öncələr sadəcə bir soyun tanrıçası hesab edilən bu personaj sonralar ümumburyat tanrıçalarından birinə çevrilmişdir. Alimin sözlərinə görə, bu şəxs yakutlara da yaxşı məlum idi. Onlar da Ajirayı (yakutlarda Aciray) mifikləşdirmiş, fəqət onu qəhrəman kimi qəbul edən və xeyir ruqlar sırasına qatan buryatlardan fərqli olaraq, mənfi çalarlarla bəzəmiş və bəd ruqlardan biri hesab etmişlər. Alim bu fikrini sübut etmək üçün Lena sahillərindən tapılmış türk-run hərfləri ilə türkcə yazılmış mətlər içərisində Ajiray – buxe adlı şəxs adına rast gəlinməsinə misal çəkmişdir. (Михайлов, 1980, с. 172).

T. M. Mixaylovun bu fikri ilə razılaşmayan N. A. Alekseyev bildirir ki, bu tip idenfikasiyalar sadəcə və yalnız XX əsrdə yazıya köçürülmüş folklor materialları əsasında aparıla bilməz:

“Yakutların tarixi rəvayətlərində buryatlarla müharibə və Ajiraya qarşı mübarizə barədə bircə dənə də qeydə rast gəlinmir” (Алексеев, 1984, с. 27).

Belə hesab olunur ki, yuxarı dünyann sakinləri ilə yalnız şamanlar təmas qura və onları bəd niyyətlərindən çəkindirə bilirlər.